

הרב ד"ר אליעזר בן-שלמה

מידור ומידרוג בתחום בריאות הנפש בהלכה

מבוא

במאמרו זה מבקשים אנו להצביע על העובדה כי מידור ומידרוג בתחום בריאות הנפש קיימים בחוק היהודי (ההלכה) והנושא מדורג ומובנה. לצורך הדיון נניח כי לכל דיסציפלינה (מקצוע במדע) מערכת מושגים משלה. גם כאשר משתמשים במושגים דומים (ואף זהים בשפה המדוברת ובמילון הכללי), ביותר מדיסציפלינה אחת. לאותה מילה יכול להיות יותר ממובן אחד ויותר מתוכן אחד. לדוגמא, את המלים "פיקוח והשגחה" ירש השוטר אחרת מאשר הפסיכיאטר¹.

נפתח בקביעת גבולות להגדרת המלים המרכיבות את נושא דיוננו.

מידור ומידרוג - בכל נושא יש לאבחן בין נושאי המשנה (מידור) ולבנות סולם של ערכים (מידרוג) ואין להסתפק באבחנה כללית כדוגמת חולה או אינו חולה.

דת - כוללת אמונות, דעות, אתיקה ומערכת משפטית. הרב שלמה וולבה² מעיר (במאמרו פסיכיאטריה ודת נט-סא) כי בתרבות המערבית נקבעה מהות הדת, על פי התפיסה הנוצרית. הם מקשרים "דת" עם שלילת העוה"ז ועם מבט שלילי על היצר הרע. ואילו היהדות היא אופטימית ביחס לעוה"ז עד שחז"ל אומרים: "אל אמונה" שהאמין בעולם ובראו (דברים לב, ד. ובספרי שם). "דת" נזכרת בתנ"ך בהוראת "מערכת משפטית" לפחות פעמיים במגילת אסתר: "ואת דתי המלך אינם עושים" "והדת ניתנה בשושן הבירה". נצמצם את המשך דברינו ל"התייחסות השיפוטית", ולא נתייחס כאן לאמונות, דעות ואתיקה של המטפל ושל המטופל.

חולי נפש - המושג "חולה נפש" אינו נזכר במקורותינו הקדומים: יתירה מזו, ספק בלבנו אם זו הגדרה הולמת מבחינה רפואית ומבחינה משפטית, שמא עדיף

1. אדם העוסק בריפוי מחלות נפש, המטפל - הפסיכיאטר מתבקש להכיר היטב את מערכת המושגים של הפציינט, ועליו לדבר אל המטופל בשפתו.
2. הרב שלמה וולבה, מחבר הספרים עלי שור (א-ב), בין ששת לעשור ועוד, במאמרו פסיכיאטריה ודת, בשבילי הרפואה ת, נו.

לא להשתמש בכותרות רחבות מדי, כי אם לטפל בפגימות פרטניות כסכיזופרניה³, דפרסיה⁴, מאניה⁵ וכיוצ"ב, כדוגמת המפורט בתקנות ביטוח לאומי בפגימות גופניות. בפסוקי התנ"ך (בעיקר בספר "משלי") נמצא מושגים אחרים: פתי, כסיל, אוויל, לץ, ערום, משוגע, שוטה, נער. בתלמוד נמצא סוג מיוחד של "נטרפה דעתו מחמת חוליי" (נדה יג, ע"ב) - בו לא נעסוק.

במקרים רבים, מאזנים היום את מצבו הרפואי של חולה הנפש בעזרת תרופות וטיפולים אחרים. הוא נמצא ברמיסיה בין התקף להתקף. מקביל למצב זה במקורותינו: "עתים חלים עתים שוטה". רק כשהוא שוטה - דינו כשוטה (משנה ותוספתא תרומות א, ג, ירושלמי שם א, א). אכן, מחלת הנפש היא תהליך דינמי. בהשוואה לפיגור שהינו בעיקרו מצב סטטי. מתבקשת זהירות רבה בהשוואה ובזיהוי. טעות בזיהוי ובהשוואה גורמים לחוסר רלוונטיות של הדיון והמסקנות. ועדיין פתוחה השאלה מה מקומם של מחנכים והורים!! במקרה של "מפגר" שעניינו מוסדר בחוקי הנוער (באחריות משרד הסעד, כיום הרווחה), לבין "חולה נפש" שעניינו מוסדר בחוק לטיפול בחולי נפש (באחריות משרד הבריאות).

פרק א - מקורות להתייחסות בתנ"ך

א. הגדרת המושגים בתנ"ך ע"י המדרש

כבר בתנ"ך מצאנו מידור רחב של בעיות בתחום הנפשי, המנטלי והאינטלקטואלי. נבאר את המושגים הבאים הנזכרים בתנ"ך, בעיקר בעזרת דברי המדרש:

(א) שוטה = סוטה

דוגמא לכך בפרשת "סוטה": ואת כי שטית (במדבר ה, כ) מתרגם אונקלוס "ואת כי סטית" (כן תרגם יונתן בן עוזיאל), ההגדרה הורחבה לכל עבירה: ריש לקיש אמר אין אדם עובר עבירה, אא"כ נכנס בו רוח שטות, שנאמר "איש איש כי תשטה אשתו" (סוטה ג, ע"א). יש מפרשים מלשון "שוט" - לשוטט ולהסתובב (אבינרי ע' 12).

(ב) פתי יאמין לכל דבר (משלי י"ד, טו)

מכאן למדו אחד מאופני ה"שוגג" (כריתות ט, א. תוספות יום טוב (שם פ"ב

3. מחלה המאופיינת בירידת פעילות השכל.

4. פיזור הנפש.

5. שגעון המלווה התפרצויות רגשיות קשות.

- מ"ב, במדבר רבה י, יג. ילקוט שמעוני (נשא).
- ג) עד מתי פתאים תאהבו פתי, ולצים לצון חמדו להם ופסילים ישנאו דעת (משלי א, כב).
- פתאים - אלו דור המדבר, לצים - אלו עדת קורח.
פסילים - זו מלכות הרשעה שלא קבלה עליה עול מלכות שמים ועול תורה (מדרש משלי ובובר).
- ד) בענוש לץ יחכם פתי ובהשכיל לחכם יקח דעת (משלי כ"א, יח).
עמלק (הלץ) ויתרו (הפתי) היו בעצה עם פרעה. כשראה יתרו שאיבד הקב"ה את עמלק מהעולם הזה ומהעולם הבא - עשה תשובה (שמות רבה כז, ו).
- ה) עדות ה' נאמנה מחכימת פתי (תהלים י"ט, ח).
למה היא מחכימה, לפי שהיא נאמנה (מדרש תהלים [בובר] ילק"ש).
שלושה עשר דברים נאמרו בפת שחרית... ומחכימת פתי (ב"מ קז, ב) רש"י:
שדעתו מיושבת עליו, לפי שאינו מצטער בעיניו.
- ו) לתת לפתאים ערמה - אמר שלמה אני הייתי פתי ונתן בי הקב"ה מזימה.
ד"א ערמה - מבן עשרים שנה (ילק"ש משלי תתקכט).

ב. גישת המלבי"ם, ר' צדוק הכהן והשפת אמת

- המלבי"ם בפירושו לספר משלי הגדיר בצורה מפורטת את המושגים הבאים:
חכמה - מקובלת, אין עליה מופתים ברורים והחושים לא ישיגוה.
דעת - דברים המושגים בחושים או שהתבררו בידיעה ברורה (טו, ב).
מזימה (בספרי משלי) - המחשבות העמוקות בחכמה (א, ד, ג, כ"א).
אוויל - הוא המסתפק בדרכי החכמה (י, כא) אינו מאמין בהם כי לא יבין אותם (יב, כג). לא ישמע לעצה, שהדרך הנראית ישרה בעיניו היא דרכי מות (יב, טו).
אוולת - הסכל שהוא הפך בדעת (יב, כג).
במשלי י, ח: "חכם לב יקח מצוות ואוויל שפתים ילבטי" -
תרגום יונתן: וסכלא בשפותיה פרשו רמב"ן במדבר ה, כ: "ילכד בסכלותו"
כח האוולת - להרוס ולא לבנות להרחיב ולא להקים (יד, א).
מדבר תהפוכות, כאילו האוולת שלו היא החכמה (יד, ב). והוא מסיבת גאותו (שם).
חסר לב - הוא היודע חוקי החכמה, רק שחסר לו כח המושל לכבוש את יצרו ולהתגבר על תאוותו וציווריו הרעים (ט, ד).

כסיל - יודע חוקי החכמה, תאוותו גברה עליו, על כן יבקש התנצלות ויטיל ספקות בחוקי בחכמה (יב, כג).

אינו רוצה בדעת, בוחר יותר בספיקות למען יהיה לו מסווה על עשותו תאוות לבו (יב, כג; יג, טז). יביע אוולת וספיקות (ההתנגדות אל החכמה) (טו, ב). אינו מקבל גם הדעת מפני ה... או התאוה (יד, ו) נבדל מן הפתי, פעמים בעל דעת גדולה, רק שנלוז מחוקי החכמה מפני ציורי התאוה ומידות רעות המושלים בו וכוח הממשלה בנפשו לא יוכל להתגבר על יצרו (ב, ה). יעשה זימה בלי דעת והכנה כמו שישחק... אם יזדמן לפניו דבר הגורם שחוק (י, כג). **ערום** - אינו חכם, לא קבל חוקי החכמה בפרטיו. מצד הערמה שבו לא יעשה דבר שיש בו ספק (יב, כג). ישתדל להבין בשכלו מהות דרכו. בדרך הפרטי שהוא הולך, ישים לב להבין אותו. מזה יגיע אל החכמה באיזה פרטים (יד, ח).

ערמה היא הפך הפתיות. ע"י הערמה לא יפתה לבו לכל דבר ויבחין כל דבר בשכלו. לכן מוזכר בספר משלי הערום בניגוד לפתי (א, ד).

פתי - מאמין לכל דבר (א, ד). נפתה מפני חסרון דעת, לא השיג חוקי חכמה והוא כיונה פותה (ט, ד).

נער - אינו פתי ויש בו ערמה. אבל מתוך שהוא רך בשנים אין בו דעת ומזימה, שהדעת נקנית ע"י רוב הבחינה בחושים או השימוש במושכלות, והצעיר לימים לא בחן עדיין העניינים ולא קנה ידיעה ברורה. וכן המזימה שגדרה המחשבות העמוקות, שאינן נמצאות עדיין בנער.

לץ - מתלוצץ על החכמה ועל דברי אמונה מפני שאין עליהם מופתי דעת. אינו מקבל את החכמה בקבלה ע"י המוסר ויראת ה'.

אינו שונא דעת ואינו מתלוצץ רק על דבר שלא יוכל לדעתו בידיעה ברורה (א, כב). לא יתלוצץ על הדעת = על הדברים הנודעים במופת שכלי או על ידי החושים. אם היה משיג את חוקי החכמה בדעת ברורה לא היה מתלוצץ. מתלוצץ מפני שאינו מבין אותם (יד, ו).

בזה הכסיל גרוע מן הלץ, הכסילים ישנאו דעת, מפני שדעת החכמה תשים רסן מפני תאוות לבו (א, כב).

בצדקת הצדיק (לר' צדוק הכהן מלובלין) אות רנט ביאר כי **ליצנות** יכולה להיות הן "בשבב ואל תעשה" והן "בקום ועשה".

בשבב ואל תעשה: פריקת עול לילך בשרירות לבו. כנגדו אמרו חכמים: אין עומדים להתפלל אלא מתוך כובד ראש (ברכות ל, ב).

בקום ועשה: הוללות, ועשית מעשים לפנים, שאינה אמת, כמשחק בקוביא (סנהדרין כד, ב) ומשחק בתינוקות (נדה יג, ב).

בין כך ובין הליצנות היא שורש כל דבר רע, אומר לטוב רע ולרע טוב שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לעבירה.

בשפת אמת לאדמו"ר השני לבית גור (ואתחנן תרנ"ח) ביאר את הכתוב תורת ה' נאמנה מחכימת פתי (תהלים יט), כי העדות על הבורא לא יתכן בשכל אנושי, כי יעיד הנברא על הבורא. וכן בכל מצוות התורה, אין עשיית המצוה מצד חכמת האדם, אדרבא, ע"י עשיית המצוה זוכה לחכמה ולדעת את ה'.

פרק ב - גישת התלמוד והפוסקים

הסוגיא העיקרית בתלמוד, הדנה באופן ישיר בהגדרתו של "שוטה", הינה בבלי חגיגה ג, ב (השוה תוספתא תרומות א, ג). לפנינו מהלך הסוגיא על פי פירושיהם של הראשונים:

איזהו שוטה (רש"י: "שוטה גמור האמור בכל מקום, שפטור מן המצוות ומן העונש, ואין קניינו ואין ממכרו ממכר")!! הגמרא מונה ארבעה סימפטומים: יוצא יחידי בלילה, לן בבית הקברות, מקרע כסותו, מאבד את כל מה שנותנים לו. חלקו אמוראים שם אם אלו סימנים קומולטיביים או אלטרנטיביים. רב הונא אמר עד שיהיו כולן בבת אחת. רבי יוחנן אומר אפילו באחת מהן. חלקו ראשונים: לדעת ר' שמחה משפירא (מבעלי התוספות).

זו רשימה סגורה, סימנים בלעדיים, ודווקניים (דעתו מובאת בבית יוסף על הטור אבן העזר סימן קכ"א סקכ"ח) כדעתו סובר רבנו אביגדור הכהן לגבי גט שניתן בוירצבורג (מובא בשו"ת מהר"י קולון שורש יט), בו הכשיר את הגט, אעפ"י שהיו ניכרים סימני שטות אצל הבעל כיוון שסימנים אלו לא נכללו ברשימת ארבעת המבחנים דלעיל שמנו חז"ל.

שונה דעת הרמב"ם הלכות עדות פ"ט (הלכות ט-י):

השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו מן מצוות.

ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד, אפילו בדבר מן הדברים, אעפ"י שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל השוטים ייחשב. הפתיים ביותר, שאינן מכירין דברים הסותרין זה את זה, ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמביני שאר עם הארץ. וכן המבוהלין והנחפזים בדעתם והמשתגעים בידיעתם ביותר, הרי כל אלו בכלל השוטים.

ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוון הדעות בכתב.

יתכן שאין מחלוקת בין בעלי התוספות לבין הרמב"ם, ההבחנה הינה בין הנושאים: לענין הגיטין (בו דנו בעלי התוספות) המגמה הינה להכשיר את הגט, ולהציל האשה מכבלי עגינות. אכן ר' יוסף קארו מביא דבריהם בהלכות גיטין ואילו הרמב"ם אמר דבריו בהלכות עדות. כדבריו נפסק בחושן משפט סימן לה הלכות עדות.

אכן, בנושא גיטין זכינו לדיון ספציפי בשאלת כשרותו המשפטית של הבעל לגרש את אשתו. המקרה המפורסם של "הגט מקליווא" פלג את העולם הרבני. הנודע ביהודה הכריע בשעתו שאין לפסול הגט משום היות הבעל בעל "תסביך רדיפה" ברור וקיצוני. הנודע ביהודה הבחין בין "לקוי במעשים" הנדון בבלי חגיגה ג, ב. לבין "לקוי בדבורים". לשיטתו, אם התנהגותו המעשית נורמאלית, והוא מדבר דברים משונים, אין לפסלו משום כך (ראה שו"ת אור ישר סי' ל ובית אפרים אה"ע"ז סי' פט).

ההבחנה בין "שטות" בהתנהגות לבין "שטות" בדיבור, זכתה לדיון נוסף בדור האחרון. בשו"ת אור שמח (ח"ג, יג, תשובה שנדפסה לראשונה בשו"ת אור הישרים לרבי מנחם מנדל וויינגארט, פיעטרקוב שנת תרע"ב סי' יב) מאבחן בין אדם המדבר דברים שאין להם שייכות וחיבור "כדרך המשוגעים". לבין שוטה שניכר עפ"י מעשיו (הסוגיא בחגיגה). שמי שניכר עפ"י מעשיו "בר שימור" הוא, אלא שבדברים הצריכים מחשבה אין סומכים עליו. אבל מי שניכר כן בדיבורו אינו בר שימור כלל.

בשו"ת עזרת כהן סז-פא בגט שניתן בסאן פאולו בברזיל, על ידי בעל שסבל מטשטוש שכלי, אושפז בבית חולים פסיכיאטרי וטען ששונאיו הם שחבשו אותו שם. הרב קוק מסכם שאין הבעל "שוטה", תתכנה התנכלויות כלפי אדם. ויתכן שעקב אי הצלחה בחיים, ניחם עצמו בגאוה יתירה. אין כאן חוסר צלילות דעת כי אם מידות רעות.

ואילו ביחס לעדות, ראה עוד הרב יצחק זילברשטיין, התאבדות כמחלת נפש (עמק הלכה, אסיא, 202, 203) "עדות מקבלים רק מעד בעל דעה צלולה". באוצר הפוסקים (אבן העזר סוף ח"ב עמ' כב) מובא בשם ר' חיים (סאלאוויצקי) שהסימנים המוזכרים במסכת חגיגה הינם סימנים לזיהוי המחלות, שמעשים אלה אופייניים לסוגי מחלות שטות שונות ויש המתבטאים בתופעות אחרות, כל מחלה עפ"י דרכה⁶.

בשו"ת בית יצחק (אה"ע"ז ח"ב תשובה ב') דן באשה נשואה שדברה הרבה, לא ישנה כחמישה לילות, קרעה כתנתה, הלכה וראשה פרוע בבית, ועמדה עירומה בביתה. כששאלה לפשר מעשיה, ענתה שרע לה מאד כי בעלה ברח ממנה. השיב הבית יצחק כי היא יכולה לקבל גט כשהיא שפויה, בהסתמך על דעת בית אפרים (סי' פט) שהעושה מעשה שטות ויכולים לתלות המעשה בפחד ומרה שחורה, אינו שוטה.

אף החתם סופר (בשו"ת יו"ד סי' ז) סובר כי אשה שקרעה בגדיה מחמת צער שבעלה עזבה אינה "שוטה".

6. יתכן שאדם נחשב כלקוי בנפשו מבחינה רפואית ויש צורך לטפל בו, ואילו מבחינה הלכתית הוא נחשב "לפיקח". אבל לא יתכן שייחשב כבריא ע"י הפסיכיאטרים וחז"ל יחשבוהו לחולה.

באגרות משה (אהע"ז קכ" ענף ג') דן באיש שהיה מטפס על אילנות במקום אנשים כדי לדרוש בפניהם, התהלך ערום ואמר שהוא כאדם הראשון לפני החטא, והוא המשיח. מחדש האג"מ שאין דינו כשוטה אלא גאוותו הטעתה אותו. אף בדברי חיים דן באדם ששטות אחת דבקה בו שאמר שהוא "גדול הדור", השיב הדברי חיים שלצערנו רבים הושבים כך בלבם.

פרק ג - עוד מגישת מחברים בני זמננו

מחברי דורנו דנים בסוגים שונים של נפגעי נפש. הרב משה מרדכי פרבשטיין⁷, בשמשו כחבר ביה"ד הרבני בנתניה סבר כי השוטה הינו "מי שנשתבשה דעתו ונפגעו אצלו תהליכי המחשבה או ההתנהגות" (מבוא יז). יתכן כי הוא הושפע מהגישה הביולוגית, בעקבותיה התבססה גם הפסיכיאטריה, במאה ה-19 על העקרון "מחלות נפש הן מחלות מוח". יחד עם זאת מסכים גם הרב פרבשטיין כי לא כל שיבוש בחשיבה או בהתנהגות יקבע שם שוטה. רק שיבוש בדרגת חומרה מסוימת יגרום להחיל על האדם שם זה" (שם). מכאן שהלוקה בדכאון, אינו נקרא שוטה, אלא אם המחלה גורמת לו שיבוש בחשיבה או בהתנהגות" (שם) כן הוא מזכיר את ההבחנה בין "שוטה גמור" לבין "שוטה לדבר אחד". הרב יצחק זילברשטיין מרחיב את ההגדרה: אם עושה "מעשה שטות" ללא כל סיבה גלויה" (שם 202, התאבדות כמחלת נפש). או כגון שנפגעו חדרי מוחו. הרב וולבה³ כנראה תולה את מחלת הנפש בתרבויות השונות, שהרי חולה הנפש הוא שונה, ובמידה רבה נוגד את האדם האידיאלי. ביחס לזה האחרון כותב הרב וולבה כי כל עם יצר לעצמו תמונה שונה של האדם האידיאלי; יון דגלה כאדם היפה הטוב, רומא גיבשה את האזרח בעל התודעה, הטיפוס של הרנסנס הוא ההומניסט, אנגליה מחנכת את הגינטלמן, אדם נוסח גרמניה הוא האדם הממלא את חובו בשלימות, עם ישראל גידל את הידיד. ביחס למניעי ההתאבדות, מצטט הרב וולבה (שם עמ' פז) מתוך הסכמה את הפסיכיאטר RINGEL מוינה, המונה בספרו בשנת 1974 שלוש תופעות עיקריות אצל מועמד להתאבדות:

1) הרגשה שהוא נמצא במבוי סתום מצד אפשרות החיים, היחסים החברתיים, חוויות ערכים ומצד המיכניזם של ההגנה (שבכוחו מוצא אדם מוצא מקונפליקטים).

מוסיף הרייז (שם 204): רואים אנו לדאבוננו אנשי ציבור ידועים שאבדו

7. משפט הדעת, עיונים וברורי הלכה בגדרי הדעת ובהלכות שוטה, משה מרדכי פרבשטיין, מכון שער המשפט והנהגת בתי הדין הרבניים, ירושלים תשנ"ה.

עצמם לדעת מתוך חשש שיסלקו אותם ממעמדם הרם או כאלה ההורגים עצמם משום שלא השיגו תאוותם. אנשים אלה אינם מוגדרים כ"שוטה"... ומאחר וישנה סיבה למעשיהם".

(2) האגריסיו מופנית פנימה.

(3) מתגבשות פנטזיות על התאבדות.

מספרו של RINGEL מצטט הרב וולבה (שם) משפט מפתח, בתרגום חפשי: "אדם שסביבתו נותנת לו מספיק אהבה ותשומת לב אינו מתאבד". הפתרון, לדעת הרב וולבה (שם) למנוע רצון להתאבד הוא: קירוב, אהבה ובית חם!

סיכום

בניגוד לשיטות משפטיות אחרות מתייחסים הפוסקים היהודיים לדורותיהם, לתת-נושאים ולמקרים ספציפיים. אין הם בונים מודלים וקריטריונים קבועים. יש לבחון כל נתון בעובדות, משקלו והשפעתו על ההכרעה בנדון הספציפי שלפני הדיין.